

ЛУҒАТШУНОСЛИҚДА ТЕРМИНЛАР МУАММОСИ

Ж.Ж.Эгамбердиев АДЧТИ доценти

Замоннинг асосий хусусиятларидан бири тез ривожланаётган фан-техника йўналишлари қаторида иқтисодий, савдо-сотик, хизмат кўрсатиш тармоқларининг миллий ҳамда халқаро миқёсда тармоқланишидир. Натижада кенг миқёсда ривож топаётган илмий-амалий соҳа йўналишларининг терминлар “дунёси” янги тушунчалар ва атамалар билан бойиб бормоқда. Уларнинг сони миллионлаб кўрсаткичга эга бўлмоқда.

Шу ўринда бир қатор саволлар туғилади:

- Терминларни кодификациялаш қайси луғат турларида амалга оширилиши зарур?

- Филологик-изоҳли луғатлар сўзлигида уларнинг салмоғи қандай?

- Соҳа терминологик луғатлари таркиби сўзлиги қандай шакллантирилади?

- Энциклопедик ва терминологик луғатларнинг сўзлик танлашдаги умумий ва фарқли хусусиятлари қандай?

Бу каби саволларга жавоб топиш учун даставвал термин тушунчасига оидлик киритишимиз талаб этилади. Таъкидлаш лозимки, “термин”, “номен”, “номенклатура” масалалари асосан XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кенг қамровда тилшунослар, луғатшунослар ҳамда турли соҳа вакилларининг диққат марказида бўлди. Бу борада собиқ иттифоқ тилшунослари томонидан 1959, 1961, 1967, 1969, 1970, 1974 йилларда терминологиянинг турли масалаларига бағишланган илмий конференция ва симпозиумларни алоҳида таъкидлаш лозим. Собиқ иттифоқ таркибидаги миллий республикалар тиллари терминология масалалари ҳам кенг қамровда ўрганилган.

Чет эл лингвистик, лексикографик манбаларидан терминология масалалари асосан амалий нуқтайи назардан ўрганилганлигига гувоҳ бўламиз. XVIII асрдан бошлаб луғатларнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, турли илм соҳалари сўзлари ҳам киритила бошланган. Масалан, К.В.Пиоттухнинг таъкидлашича, 1961 йилда чоп этилган “Chambers’s twentieth century dictionary of the English language” луғатида сиёсат (denationalization), тиббиёт (cancer), фан (bacteriology, logic), топонимлар (Brazil, Atlantic), спорт (curling, Olympiad), санъат (art, impressionism), байрамлар номлари (Halloween, Thanksgiving Day), мифлар (Hel, Nothern Mythology, the Goddess of the Head) каби терминлар киритила бошланди. Терминларни лингвистик нуқтайи назардан таҳлил қилиш, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ғарб тилшунослигида ҳам асосан XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кенг қамровда ўрганилиб келмоқда.

Тадқиқотимизнинг олдида қўйилган мақсадидан келиб чиқиб “термин” сўзининг мазмун моҳиятини очиш борасида кўплаб илмий мушоҳадалар, тортишувлар, фикрлар, ранг-баранглигини инобатга олиб, биз бу масалани аторофлича муҳокама қилмаган ҳолда сўнгги пайтларда тилшунослар томонидан эътироф этиб келинаётган “термин” тушунчасининг қуйидаги хусусиятларига эътиборимизни қаратишни лозим деб топдик:

Биринчидан, термин махсус сўз бўлиб, шахслар томонидан ўйлаб топилиб, янги ясалган ёки тилдаги мавжуд сўз маъносини чеклаштириб, хослаштирилган тил бирлигидир.

Иккинчидан, терминлар маълум илм-фан, техника соҳаларига тааллуқли махсус илмий тушунчаларни ифодаловчи сўзлардир.

Учинчидан, терминлар бир-бирига мантикий боғланган терминологик тизимнинг майдонини ташкил қилади. Майдон тизими эса ўзаро боғлиқ бўлган куйи таг тизимлардан иборат.

Тўртинчидан, ҳар қандай термин дефиниция қилиниши, изоҳланиши, белгиланиши, яъни, термин маъноси аниқлаштирилиши талаб этилади, маълум реализага, тушунчага тушунтириш берилади.

Бешинчидан, терминлар кундалик сўзлардан фарқли, одатда моносем бирликлардир. Кўп маъноли (полисем) терминлар чалкашликка олиб келиши мумкин.

Олтинчидан, термин тилнинг (тилшуносликнинг) ўзига хос бўлган тил бирлиги мақомига эга бўлиши билан бир қаторда, у бетакрор ахборот берувчи, қимматли тарихий манба ҳамдир.

Еттинчидан, термин аббревиатура, символ (рамз, белги) сифатида математика, химия, астрономия ва бошқа кўп соҳаларда қўлланилади.

Демак, ҳар қандай соҳа термини лингвистик параметрлари, шаклига кўра оддий сўздан фарқланмайди. Фақат у ўзига хос маъно англатувчи бирликдир. Термин муайян фан соҳасидаги тушунчани ифодалаш мақсадида махсус шакллантирилади. Терминнинг ушбу хусусияти уни умумистеъмолдаги сўзлардан фарқлантиради. Чунки у тилнинг чегараланган қатламига тааллуқли бўлган лексик, фразеологик бирликдир. Терминнинг айнан ушбу чегараланган фан соҳасида истефода этилиши уни умумистеъмолдаги сўзлардан фарқлашда асосий мезон ҳисобланади.

Термин тушунчасига берилган таърифлардан келиб чиққан ҳолда, ушбу тил бирлиги қайси луғатлар сўзлиги таркибидан ўрин олиши мумкинлиги тўғрисида фикр юритсак. Албатта, биринчи ўринда терминлар соҳа терминологик луғатлари объекти бўлиши мақсадга мувофиқ. Чунки, бундай луғатлар ҳар қандай соҳа терминларини, уларга тааллуқли бўлган тушунчаларни жамловчи, изоҳловчи илмий-амалий манба ҳисобланади. Улар сўзлигини сон ва сифат кўрсаткичи луғатнинг мақсад-вазифасидан келиб чиқиб шакллантирилади. Аксарият луғатга олинган терминлар соҳа илмий-амалий “дунёси” билан боғлиқ бўлади. Терминлар маъно-мазмун кенг, чуқур дефиниция қилинади, яъни, атрофлича изоҳланади.

Ушбу ўринда энциклопедик луғатлар сўзлиги терминологик луғатлар сўзлигига ўхшаб кетсада, уларда бир қатор фарқлар мавжуд. Биринчидан, энциклопедик луғатнинг мақсад-вазифаси ўзгача. Иккинчидан, терминларнинг энциклопедик луғатлардаги дефиницияси билан филологик луғатлардаги дефиницияси ўртасида фарқ бор. Терминологик луғатларда асосий эътибор терминларнинг илмий мазмун-моҳиятини кенг очишга қаратилса, энциклопедик луғатлардан турли омма вакиллари фойдаланиши мумкинлиги сабабли, терминлар изоҳи соддароқ кўринишда, кенг оммага тушунарли тарзда берилади.

Демак, луғатлар орасидаги фарқ терминлар билан боғлиқ бўлган уч асосий мантикий-лингвистик тушунчаларни қай тарзда амалга ошириши билан боғлиқ экан. Булар “*тушунча*”, “*изоҳ*” ва “*дефиниция*” масалаларидир.

“Тушунча” сўзи фалсафий-мантикий категория бўлиб, бизни ўраб турган олам нарса ва ҳодисаларини умумлаштириб акс эттирувчи, фикран ясалган тасаввур, тафаккур шаклидир, ушбу таъриф орқали биз тушунча мазмунини очган ҳолда унинг асосий белги-хусусиятига эътибор қаратамиз. Бу эса тушунча ва изоҳнинг қай тарзда бизни ўраб турган дунё билан боғлиқлигимизни кўрсатади.

“Изоҳ” сўзи “дефиниция” сўздан кўра кенгроқ тушунча бўлиб, баъзи ўринларда улар синоним сўзлар сифатида қўлланилса ҳам, улар орасида маълум фарқ бор. Изоҳ одатда кенг, ҳар тарафлама тушунтириш беради, шарҳ тўлиқ бўлади, бошқача айтадиган бўлсак, нисбатан аниқ бўлади.

“Дефиниция” сўзи лотинча “definitio” сўзидан олинган бўлиб, бирор бир тушунчани изоҳланиши маъносини беради. “Дефиниция” қисқа ва лўндалиги билан нарса ҳодисаларга хос энг муҳим белгиларини акс эттирувчи илмий таърифдир. Лекин, кундалик кўлланишда дефиниция қулайлик берсада, илмийлик нуктайи назардан бир қатор камчиликлардан холи эмас.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда қисқача хулоса қилсак, терминлар ҳар қандай тил луғат таркибининг ажралмас қисми ҳисобланади. Улар сўз ва сўз бирликларидан ташкил топган ҳолда, кундалик сўз ва турғун сўз бирикмалари каби лингвистик парадигмаларга эга бўлиб, бир қатор семантик функционал хусусиятларга ҳам эгадир. Улар барча ҳолатларда изоҳ, дефиниция қилиниши талаб этилади. Шу нуктайи назардан турли энциклопедик, филологик, терминологик луғатлар сўзлиги таркибига олинган терминлар турлича изоҳланиши, дефиниция қилиниши лозим. Ушбу ҳолат луғатларнинг олдига қўйган мақсад-вазифалари асосида амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хаютин А.Д. “Термин, терминология, номенклатура” – Самарқанд 1971.
2. Н.А.Баскаков “Этногрфическая лексика и терминология в национально-русских словарях (на материале Тюркских языках)”.
3. Б.О.Орузбоева Терминологическая работа в Киргизской ССР; “Проблематика определений терминов в словарях разных типов”, тўплам, Ленинград 1976;
4. Пиоттух, К. В. Из истории развития английской лексикографии (лексикографический анализ словаря Chambers’s Twentieth Century Dictionary of the English Language printed in 1901, reprinted in 1911. Edinburgh: W. & R. Chambers). Новосибирский государственный технический университет, 2017.
5. Augustus J. The Evolution of English Lexicography / J. Augustus, H. Murray. – Mode of access: <http://www.blackmask.com/thatway/books150c/evlex>.
6. Erdman P. A Brief History of the English Lexicography / P. Erdman, See-Young Cho. – Mode of access: <http://angli02.kgw.tu-berlin.de>.